

**5–6 YOSHLI BOLALARDA DIZARTRIYANING NUTQIY
BELGILARINI YENGISHDA LOGOPEDIK ISHNING KOMPLEKS
YONDASHUV YO‘NALISHLARI**

Mahkamova Iroda Suhbatulla qizi

Alfraganus Nodavlat Universiteti Pedagogika fakulteti Maxsus
pedagogika(logopediya) yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar:v.b dotsent PhD **Utbasarova Umida Mexmonovna**

Alfraganus nodavlat universiteti pedagogika kafedrası o‘qituvchisi

mahkamovairoda060797@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola 5–6 yoshli bolalarda dizartriyaning nutqiy simptomatikasini yengish yo‘li sifatida kompleks yondashuvga bag‘ishlangan. Unda dizartriyaning nutqiy simptomatikasi va uni kompleks yondashuv orqali bartaraf etish masalalari ko‘rib chiqiladi. Dizartriyaning nutqiy simptomatikasini yengish bo‘yicha logopedik ish yo‘nalishlari, shuningdek, tarbiyachi va musiqa rahbarlari kabi mutaxassislarning ishiga xos jihatlar yoritilgan.

Mazkur muammoni chuqurroq tushunish maqsadida biz psixologik-pedagogik, psixolingvistik va maxsus adabiyotlarni tanlab, tahlil qildik. 5–6 yoshli bolalarda dizartriyaning nutqiy simptomatikasini bartaraf etish bo‘yicha logopedik ishda kompleks yondashuvning yo‘nalishlari va mazmuni asoslab berilgan.

Ushbu metodika 5 bosqichdan iborat bo‘lib, har bir bosqichda aniq yo‘nalishlar belgilangan. Bu ishlar kompleks tarzda, tarbiyachilar va musiqa rahbari bilan yaqindan hamkorlikda olib borilishi lozim. Ularning harakatlari tuzatish ishlari mazmunida aks ettirilgan bo‘lib, dizartriyağa xos bo‘lgan patologik xususiyatlar hisobga olingan.

Kalit soʻzlar: logopediya, kompleks yondashuv, dizartriya, tuzatish ishlari.

Аннотация. Статья посвящена комплексному подходу как способу преодоления речевой симптоматики

дизартрии у детей 5-6 лет. В статье рассматривается речевая симптоматика дизартрии и ее преодоление с

помощью комплексного подхода. Отражены направления логопедической работы по преодолению речевой

симптоматики дизартрии, а также особенности работы таких специалистов, как воспитатели и музыкальные

руководители. Нами была подобрана и проанализирована психолого-педагогическая, психолингвистическая и

специальная литература по вопросу симптоматики дизартрии и комплексного подхода. Мы представили и

обосновали направления и содержание комплексного подхода в логопедической работе по преодолению речевой

симптоматики дизартрии у детей 5-6 лет. Данная методика включает в себя 5 этапов с направлениями работы.

Эта работа должна проводиться комплексно, в тесном сотрудничестве с воспитателями и музыкальным

руководителем, действия которых представлены в содержании коррекционной работы, с учетом особенностей

патологий, характерных для детей с дизартрией.

Ключевые слова: логопедия, комплексный подход, дизартрия, коррекционная работа.

DIRECTIONS OF A COMPREHENSIVE APPROACH TO SPEECH THERAPY TO

**OVERCOME SPEECH SYMPTOMS OF DYSARTHRIA IN CHILDREN
AGED 5-6
YEARS**

Annotation. The article is devoted to a comprehensive approach as a way to overcome the speech symptoms of

dysarthria in children aged 5-6 years. The article deals with the speech symptoms of dysarthria and its overcoming using

a comprehensive approach. The directions of speech therapy work to overcome the speech symptoms of dysarthria, as

well as the features of the work of such specialists as educators and music Directors are reflected. We have selected and

analyzed psychological, pedagogical, psycholinguistic and special literature on the issue of dysarthria symptoms and a

comprehensive approach. We presented and justified the directions and content of a comprehensive approach in speech therapy to overcome the speech symptoms of dysarthria in children aged 5-6 years. This method includes 5 stages with

directions of work. This work should be carried out in a comprehensive manner, in close cooperation with the teachers

and music Director, whose actions are presented in the content of correctional work, taking into account the features of pathologies characteristic of children with dysarthria.

Keywords: speech therapy, integrated approach, dysarthria, correctional work.

Kirish

Farzandlarda turli nutq buzilishlarining ortib borayotgani so'nggi yillarning eng muhim muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Bu muammolar orasida dizartriya eng ko'p uchraydigan patologiyalardan biri sifatida ajralib turadi.

Ko'pincha maktabgacha yoshdagi bolalarda talaffuz tomonidagi nutq buzilishlari kuzatiladi. Fonematik idrok yetarlicha rivojlanmagan bo'ladi, tovush talaffuzi, nutq nafas olishi, prosodika buziladi.

Dizartriyaga chalingan bolalar yomon gapiradilar, ularning nutqi noaniq, loyqa, aksariyat tovushlar buzilgan shaklda eshitiladi. Shu sababli, ular kamgap, agressiv, tortinchoq bo'lib qolishadi, bu esa o'z navbatida nutqning intonatsion ifodaviyligining buzilishiga olib keladi.

Zamonaviy logopediyada dizartriyaning aniqlash masalalari hanuzgacha muhokamali bo'lib qolmoqda. Bu nutq buzilishida nutqiy va nutqqa aloqador bo'lmagan simptomlar kuzatiladi. Dizartriyaning nutqiy simptomatikasiga tovush talaffuzining buzilishi, prosodik tomon va nafas olishdagi buzilishlar kiradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda dizartriyaning samarali yengish uchun mavjud an'anaviy usul va uslublarni takomillashtirish lozim, bu esa bizni kompleks yondashuvni joriy qilishga olib keladi.

Tadqiqotning nazariy asosi A.N. Gvozdev, G.V. Chirkina, V.P. Gluxovning ontogeneza nutq rivojlanishi haqidagi ishlari bo'ldi. Shuningdek, E.N. Vinarskaya, E.F. Arxipova, L.V. Lopatina tomonidan dizartriya haqidagi nazariy qarashlar va mualliflar tomonidan taklif etilgan metodik yondashuvlar, hamda N.V. Nisheva va O.N. Kostenkova tomonidan logopedik ishda kompleks yondashuv mazmuni yoritilgan ishlari asos bo'ldi.

Tadqiqot maqsadi — 5–6 yoshli bolalarda dizartriyaning nutqiy simptomatikasini yengish uchun logopedik ishda kompleks yondashuvni amalga oshirishga doir yondashuvlarni tavsiflash.

Hozirgi vaqtda bolalik dizartriyasi muammosi klinik, neyrolingvistik, psixologik-pedagogik yo'nalishlarda faol o'rganilmoqda. Logopedik adabiyotlarda dizartriyaning uchta asosiy sindromi ko'rsatilgan:

1. Artikulyatsion buzilishlar sindromi — dizartriyaning har xil shakllarida o'ziga xos bo'lgan artikulyatsiya motorikasining buzilishi bilan namoyon bo'ladi.

E.F. Arxipova artikulyatsion mushaklardagi buzilishlarning quyidagi shakllarini ta'riflaydi:

– artikulyatsiya mushaklarining spazmik holati – til, lablar, yuz va bo'yin mushaklarida doimiy yuqori tonus;

– bu holat ba'zida faqat til mushaklarida lokal tarzda bo'lishi mumkin.

L.V. Lopatina va N.V. Serebryakovaning tadqiqotlariga ko'ra, dizartriya chalingan barcha bolalarda uchta asab – uch shoxli, yuz asabi, til osti va til-yutqich asablariga bog'liq mushak funksiyalarining buzilishi mavjud.

Shuningdek, ular tilning ixtiyoriy harakatlari, ya'ni bir vaqtning o'zida bajariladigan harakatlar koordinatsiyasini saqlash eng qiyin bo'lgan statik koordinatsiya holati ekanligini ta'kidlaydilar.

2. Nutqiy nafas olishning buzilishi sindromi — dizartriyaning ikkinchi sindromidir.

O.G. Prixodkoning ta'kidlashicha, bu sindrom nafas olish mushaklarining innervatsiyasi buzilganda yuzaga keladi. Nutq nafasining ritmi nutq mazmuniga bo'ysunmaydi. Odatda bolalar nutq paytida tez-tez va yuzaki, to'satdan nafas oladi, faol chiqayotgan nafas qisqa bo'ladi va yarim ochiq og'izga qaramay burun orqali amalga oshadi.

Nafas olish va chiqarishga mas'ul mushaklarning nosozligi tufayli bola nafas olayotganda gapirishga harakat qiladi.

R.I. Lalaeva ma'lumotlariga ko'ra, dizartriya maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy nafas quyidagicha buzilgan bo'ladi:

1. Juda sust nafas olish va chiqarish – bu past ovozli nutqqa olib keladi;

2. Nafas chiqarishni noto'g'ri va iqtisodsiz taqsimlash – bola birinchi bo'g'inda hamma havoni chiqarib yuboradi va keyingi so'z yoki iborani shivirlab tugatadi, ba'zida hatto so'zning oxirini “yutib yuboradi”;

3. So'z o'rtasida nafas olish – havo taqsimotini noto'g'ri o'rganganlik;

4. So'zlar orasida tanaffus qilmasdan tez-tez va shoshilinch gapirish – “bo'g'ilib” gapirish;

5. Notekis, to'liqlikli nafas chiqarish – nutq ba'zida baland, ba'zida esa juda past eshitiladi;

6. Sust yoki noto'g'ri yo'naltirilgan havo oqimi – bu esa tovushlarning buzilishiga olib keladi.

Uchinchi sindrom – ovozning buzilishi va melodik-intonatsion buzilishlar.

L.V. Lopatina va N.V. Serebryakovaning ta'kidlashicha, dizartriya chalingan bolalarda tovush talaffuzi nuqsonlari bilan bir qatorda nutqning intonatsion ifodaliligi, gapning intonatsion tuzilmasini idrok etish va qayta ishlab chiqarish jarayonlari ham buzilgan bo'ladi. Bu quyidagicha namoyon bo'ladi:

Intonatsion farqlarni amaliy, ongli bo'lmagan darajada ajrata olmaslik yoki qiyinchiliklar yuzaga keladi;

Gapdagi mantiqiy urg'uni noto'g'ri so'zga ko'chirish holatlari kuzatiladi;

Gap ichida ovozni asossiz va bir necha marotaba baland-pasaytirib aytishga urinishlar bo'ladi [6].

So'roq va bayon intonatsiyasini taqlid qilish ko'proq saqlanib qolgan bo'ladi.

Biroq so'zlovchi intonatsion tuzilmani eshitib idrok etish va mustaqil qayta ishlab chiqarish, ya'ni so'roq va bayon gaplarning eshitish-talaffuz orqali farqlanishi dizartriya bolalarda katta qiyinchilik tug'diradi.

Bu holatda intonatsion tuzilmalarni eshitib farqlash jarayoni ularni mustaqil tarzda ifoda qilishga qaraganda kuchliroq buzilgan bo'ladi.

I.V. Blyskina tomonidan tasvirlangan dizartriyaning bartaraf etishda kompleks yondashuv uchta blokdan iborat [3]:

1. Tibbiy blok – bu nevropatolog vrach rahbarligida amalga oshiriladi.
2. Psixologik-pedagogik blok – bu blokda sezgi funksiyalarini rivojlantirish ustida ishlanadi.

3. Logopedik blok – logopedik ta'sir asosan individual shaklda olib boriladi.

O.Yu. Fedosova ta'kidlaganidek, kompleks yondashuvni amalga oshirish logoped, tarbiyachi va musiqa rahbarining hamkorlikdagi faoliyatini talab qiladi [7].

Logoped tuzatish ishlarini bosqichma-bosqich amalga oshiradi:

1-bosqich – tayyorlov bosqichi.

Bu bosqichning maqsadi – artikulyatsion apparatni artikulyatsion holatlarni shakllantirishga tayyorlashdan iborat. U quyidagi olti yo'nalishni o'z ichiga oladi:

Mushak tonusini normallashtirish.

Mushak tonusi logopedik massaj va artikulyatsion gimnastika orqali normallashtiriladi.

Artikulyatsion apparat motorikasini normallashtirish.

Artikulyatsion apparat motorikasini normallashtirish uchun turli metodikalar qo'llaniladi:

Chaynash mushaklari uchun mashqlar, lab va yanoq mushaklarini ixtiyoriy taranglashtirish va harakatlantirish bo'yicha gimnastika, til mushaklari uchun passiv gimnastika.

Bu mashqlar faqat logoped mashg'ulotlarida emas, balki guruh mashg'ulotlarida tarbiyachi bilan ham, musiqa mashg'ulotlarida musiqa rahbari bilan ham amalga oshiriladi.

Nutqiy nafasni normallashtirish, ya'ni silliq, uzoq davom etadigan nafas chiqarishni shakllantirish.

Ovoz chiqarishni normallashtirish.

Prosodikani normallashtirish.

Nutqning prosodik (intonatsion va ritmik) tomonini normallashtirish faqat logoped bilan emas, balki musiqa rahbari yordamida ham amalga oshiriladi: ritmni eshitish va takrorlash, bayon, undov va so'roq intonatsiyalarida «kuylab aytish», tarbiyachi bilan she'rlarni yod olish, sahna dialoglarini o'ynash.

Qo'l barmoqlarining mayda motorikasini normallashtirish.

Bu yo'nalishda ham yuqorida sanab o'tilgan mutaxassislar birgalikda ishlaydi: logoped bilan mashg'ulotlarda bolalar barmoqlar va kaftlar uchun massaj va o'z-o'ziga massaj qilish, barmoq gimnastikasi mashqlarini bajaradilar. Tarbiyachi bilan mashg'ulotlarda bolalar o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish ko'nikmalarini o'rganadilar: tugmalarni yopish va ochish, oyoq kiyim iplarini boylash, boncuklarni tizish, plastilindan yaslash. Musiqa rahbari bilan barmoq teatri o'tkaziladi.

2-bosqich – yangi talaffuz ko'nikma va malakalarni shakllantirish.

Yo'nalishlar quyidagilar:

Asosiy artikulyatsion holatlarni shakllantirish;

Tovushlar ustida ishlash tartibini belgilash;

Fonematik eshituvni rivojlantirish.

Fonematik eshituvni rivojlantirish 6 bosqichda amalga oshiriladi:

1. 1-bosqich – nutqqa aloqasi bo'lmagan tovushlarni ajratish:

Bolalar shamol, dengiz shovqini kabi tovushlarni topadilar, idishlardagi don tovushlarini tinglab qaysi don turganini aniqlaydilar.

2. 2-bosqich – bir xil so'zlar, iboralar, tovush komplekslari va tovushlarni balandligi, kuchi va tembriga ko'ra farqlash:

«Yaqin-uzoqqa», «baland-past» kabi o'yinlar, hayvonlar va ularning bolalarini taqlid qilish.

3. 3-bosqich – tovush tarkibi jihatidan o'xshash so'zlarni ajratish:

To'g'ri so'zni noto'g'rilar orasidan tanlash, tovushi o'xshash rasmlarni tanlash.

4. 4-bosqich – bo'g'inlarni farqlash:

Bo'g'inlar orasidan ortiqchasini topish.

5. 5-bosqich – fonemalarni farqlash:

«Tovushni tut», «bu kim?» kabi o'yinlar yordamida amalga oshiriladi.

6-bosqich – tovushli tahlil ko'nikmalarini rivojlantirish:

So'zdagi tovushning o'rnini aniqlash, berilgan tovush bilan so'zlar o'ylab topish.

Fonematik eshituvni rivojlantirish ustidagi ish logoped, tarbiyachi va musiqa rahbari tomonidan o'z mashg'ulotlarida olib boriladi.

Tovushni qo'yish.

Tovushni qo'yish logoped tomonidan bola bilan individual mashg'ulotlarda amalga oshiriladi. Uni uch usulda shakllantirish mumkin: taqlid orqali, mexanik usulda va aralash usulda.

Avtomatlashtirish.

Tovushlarni avtomatlashtirish izolyatsiyalangan holda, bo'g'inlarda, so'zlarda, gaplarda, tez aytish mashqlari va she'rlarda amalga oshiriladi. Bu ish faqat logoped tomonidan emas, balki tarbiyachi va musiqa rahbari tomonidan o'yin mashqlari orqali ham olib boriladi.

Differensiyatsiya.

Tovushlarni eshitish va artikulyatsiya orqali ajratish, bo'g'inlar va so'zlar darajasida talaffuz differensiyatsiyasi amalga oshiriladi.

3-bosqich – kommunikativ ko'nikma va malakalarni shakllantirish.

O'z-o'zini nazorat qilishni shakllantirish.

Kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish uchun bola erkinlashtirilishi, nutqni yaxshilashga motivatsiya berilishi kerak. Bu yo'nalishda logoped psixolog

rolini bajaradi va individual yondashadi. Tarbiyachining ishtiroki ham muhim – u logopedga yordam berib, har bir bola bilan alohida ishlashi lozim.

Turli nutqiy vaziyatlarda to'g'ri nutqiy ko'nikmalarni mashq qilish.

Bu yo'nalish doirasida she'rlar yodlash, hikoyalar tuzish va qayta hikoyalash ishlari olib boriladi. Leksik materialga prosodik vositalar – intonatsiya, ovozning balandligi va kuchi bo'yicha modulyatsiya va boshqalar kiritiladi.

4-bosqich – ikkilamchi buzilishlarni oldini olish yoki ularni bartaraf etish.

Ikkilamchi buzilishlarni profilaktika qilish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak: dizartriyaning erta diagnostika qilish, xavf guruhini aniqlash, erta tuzatish ishlarini tashkil etish.

5-bosqich – maktabga tayyorlash.

Grafomotor ko'nikmalarini shakllantirish.

Bola mustaqil rasm chizish imkoniyatlarini shakllantirish: geometrik shakllarda detallarni chizish, chizg'ilar, bo'shliqni to'ldirish, vertikal chiziqlar chizish, figuralar chizish, grafik diktantlar, chizma davom ettirish, naqshlarni tugatish va hokazo.

Aylantirish va chiziqlash ko'nikmalarini shakllantirish:

Nuqtadan chiziqlar chizish, to'liqlik chiziq chizish, nuqtalar bo'ylab chiziq o'tkazish, spiral chizish, nuqtalar bo'yicha rasm chizish, punktirlar va kontur bo'yicha aylantirish, o'z kaftini aylantirib chizish, yuqoridan pastga, chapdan o'ngga chiziqlash va boshqa shunga o'xshash mashqlarni o'z ichiga oladi.

Grafik faoliyat jarayonida reproduktiv imkoniyatlarni shakllantirish:

Rasmlarni aylantirib chizish va nusxalash, labirintlar, “naqshni davom ettir” kabi mashqlarni bajarish.

Bog'liq nutqni rivojlantirish:

Bu yo'nalishda bolalarni ketma-ket rasm seriyasi asosida hikoya tuzishga, bir rasm bo'yicha hikoya qilishga, tasviriylar hikoyalar, qayta hikoyalashga o'rgatish ishlari olib boriladi.

Bolaning kognitiv faoliyatini rivojlantirish va uning dunyoqarashini kengaytirish:

Fazoviy va vaqtga oid tasavvurlarni shakllantirish:

1. Asosiy vaqt birliklari (kun vaqtlari, fasllar, oylar, yil) haqidagi tushunchalarni aniqroq shakllantirish.
2. Inson yosh davrlari, oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar va rollar haqida tushunchalarni aniqlashtirish.
3. O'z tana sxemasi haqida tasavvurlarni shakllantirish.
4. Tananing o'ng va chap qismlarini ajratish.
5. Harakatlanish orqali asosiy fazoviy yo'nalishlarni farqlash.
6. Atrof-muhitdagi fazoda yo'nalishni topish.
7. Ikki o'lchovli fazoda (ya'ni, qog'oz yuzasida) yo'nalish olish.

Talaffuz ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida tarbiyachining vazifalari quyidagilardan iborat:

Bolalarni logoped mashg'ulotlariga tayyorlash.

Logoped ko'rsatmasi asosida umumta'lim mashg'ulotlarida, individual mashg'ulotlarda, shuningdek, kun tartibiga oid jarayonlarda o'rnatilgan tovushlarni avtomatlashtirish.

Bolalar nutqining fonetik to'g'riligini muntazam nazorat qilish.

Har bir mashg'ulotni bolalarning tovush talaffuzi imkoniyatlari va logopedik mashg'ulotlardagi aniq vazifalarni hisobga olgan holda rejalashtirish.

Kun tartibidagi barcha jarayonlar shunday tashkil etilishi kerakki, ular bolalarda to'g'ri talaffuz ko'nikmalarini amaliy darajada mustahkamlashga xizmat qilsin.

Bu ish logoped-o'qituvchi rahbarligida olib boriladi va faqat tovushlar logopedik mashg'ulotlarda o'rganilgach amalga oshirilishi kerak, deya ta'kidlaydi E. A. Borisova [2].

Musiqi rahbari quyidagi yo'nalishlarda nutqni rivojlantirish va shakllantirish bo'yicha ish olib boradi:

Nutqning tempo-ritmik tashkil etilishi.

Fonematik eshituvni rivojlantirish.

Nutqiy nafasni shakllantirish.

Logoritmika vositasida olib boriladigan tuzatish ishlarida quyidagi yo'nalishlar ajratiladi:

Fonematik idrokni rivojlantirish.

Ritm tuyg'usini rivojlantirish.

Murakkab bo'g'inli tuzilishga ega so'zlarni talaffuz qilish ko'nikmalarini shakllantirish.

Shu tariqa, barcha mutaxassislar logoped rahbarligida ishlaydi. Logoped tuzatish va rivojlantiruvchi ishlarning asosiy tashkilotchisi va muvofiqlashtiruvchisidir. Ish jarayonida muhim shart shuki, avvalgi bosqichda shakllanishi kerak bo'lgan ko'nikmalar yetarli darajada rivojlanmasdan turib, keyingi bosqichga o'tish mumkin emas.

Tarbiyachilar bolalar olgan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlab, ularni avtomatlashtirishgacha olib boradilar. Bunda logopedik maqsadlar, mazmun, texnologiyalar bolalarning kundalik hayoti (o'yin, mehnat, o'quv faoliyati)ga integratsiyalashgan bo'lishi kerak.

Musiqi rahbari bolalarning kundalik hayotiga musiqiy terapiya vositalarini tanlab, joriy qiladi. Logoritmik mashg'ulotlar davomida umumiy va nozik motorika (harakat koordinatsiyasi, qo'l harakatlari, artikulyatsion mushaklar), mimika ifodaliligi, harakat plastikligi, nafas olish, ovoz chiqarish va nutqning prosodik tomonlari (intonatsiya, ritm va ohang) mukammallashtiriladi.

Xulosa

Dizartriya — bu faqat nutq emas, balki butun muloqot jarayonini qamrab oluvchi murakkab buzilishdir. Erta tashxis va kompleks yondashuv orqali bu

muammoning oldi olinishi yoki sezilarli darajada kamaytirilishi mumkin. Logopedlar, ota-onalar va mutaxassislar birgalikda harakat qilgan taqdirda, bola normal nutq rivojlanishiga erishishi mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Архипова, Е. Ф. Дизартрияда logopedik massaj. Moskva: Астрель, 2008. – 123 b.
2. Борисова, Е. А. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan individual logopedik mashg'ulotlar. Moskva: ТЦ Сфера, 2008. – 64 b.
3. Блыскина, И. В. Bolalarda nutq buzilishlarini tuzatishda kompleks yondashuv. Sankt-Peterburg: Детство-Пресс, 2004. – 112 b.
4. Лалаева, Р. И., Парамонова, Л. Г., Шаховская, С. Н. Logopediya jadval va sxemalarda. Moskva: Парадигма, 2009. – 216 b.
5. Лопатина, Л. В. Minimal dizartrik buzilishlarga ega maktabgacha yoshdagi bolalar bilan logopedik ish. Sankt-Peterburg: СОЮЗ, 2005. – 192 b.
6. Лопатина, Л. В., Серебрякова, Н. В. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq buzilishlarini bartaraf etish (yashirin dizatriyani tuzatish). Sankt-Peterburg: СОЮЗ, 2000. – 192 b.
7. Федосова, О. Ю., Нестерова, Т. В. Bolalarda tovush talaffuzini tuzatish bo'yicha logopedik ish tamoyillari // Самарский научный вестник. 2014. № 1. – В. 110–113.
8. Приходько, О. Г. Erta va maktabgacha yoshdagi bolalarda dizartrik nutq buzilishlari // Специальное образование. 2010. № 2. – В. 68–81.